

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Menselijk geluk als richtsnoer voor maatvoering marktwerking

Anno 2007 gaat de discussie niet over wel of geen marktwerking, maar over de maatvoering in verschillende segmenten van de economie. In de bepaling daarvan moet het streven naar economische groei en volledige werkgelegenheid in een breder perspectief worden beschouwd, met aandacht voor de effecten op het geluk en de kwaliteit van het leven. Dat dergelijke gelukseffecten de beleidskeuze er niet makkelijker op maken, moet ons er niet van weerhouden ze in de beleidsevaluatie te betrekken. Nederland kent internationaal gezien een relatief hoog gelukspeil en dat moeten wij vooral zo houden.

---

door *Johan Graafland*

Johan Graafland is macro-econoom, ethicus en theoloog en verbonden aan de Universiteit van Tilburg.

GELUK IS EEN HOT THEMA. WIE EEN WILLEKEURIG magazine opslaat, treft al gauw een artikel aan dat de lezers de weg wijst naar meer geluk. Ook onder economen is er toenemende aandacht voor onderzoek naar de relatie tussen economische factoren en menselijk geluk. Niet alleen van bekende internationale economen, zoals Richard Layard, maar zelfs van het Centraal Planbureau, dat in zijn recente Macro Economische Verkenning een uitgebreide paragraaf aan de ins en outs van gelukonderzoek besteedt. Een opmerkelijke bevinding van dit type onderzoek, die al in het baanbrekende artikel van Richard Easterlin (1974) wordt gevonden, is dat de invloed van economische groei op geluk betrekkelijk gering is. Dit roept de vraag op of de doelstelling van economische groei — één van de klassieke doelstellingen van het economisch beleid — moet worden herijkt. En daarmee

ook het pleidooi voor marktwerking, dat immers steunt op de gedachte dat die de economische groei bevordert.

Om deze vraag te beantwoorden, presenteer ik allereerst enkele uitkomsten van geluksonderzoek naar de invloed van economische en andere factoren op geluk. Vervolgens beschouw ik de vraag in hoeverre dit onderzoek marktwerking, die traditioneel wordt verdedigd op grond van de welvaart die de markt genereert, ter discussie stelt. Dit leidt tot de hoofdvraag van dit artikel in de slotparagraaf, namelijk of menselijk geluk ook een richtsnoer dient te zijn voor economisch beleid.

GELUKSONDERZOEK: ENKELE UITKOMSTEN

In zijn *Lionel Robbins Memorial Lecture* van 2002 presenteert Richard Layard enkele uitkomsten van recent geluksonderzoek. Tabel 1 geeft een overzicht.

Tabel 1 Effecten op geluk*

	Daling in geluksindex
Familie-inkomen daalt met 33%	1
Werkloosheid	3
Baanonzekerheid	1.5
Scheiding	2.5
Gezondheid met 1 punt lager (op schaal van 5)	3
	Stijging in geluksindex
Familie-inkomen met 50% omhoog (t.o.v. gemiddelde)	1
Vertrouwen in andere mensen	1
Belastingmoraal	1
Kwaliteit overheid verbetert	2.5
Belang van God in eigen leven	2

* Bron: Tabel 3.1 en 3.2 in Layard (2003)

Uit deze tabel blijkt dat een relatieve stijging van inkomen het geluk van mensen wel bevordert. Het kwantitatieve effect is echter niet zo groot. Factoren die er meer toe doen zijn het hebben van een baan (in plaats van werkloos zijn), zekerheid over de continuïteit van de baan, een goed huwelijk, goede gezondheid, een overheid die politieke en economische vrijheid beschermt en de mate waarin God als belangrijk wordt ervaren in het

persoonlijk leven. Opvallend is ook dat het vertrouwen in andere mensen en de eigen moraal een even grote invloed als een relatieve stijging van het gezinsinkomen van maar liefst 50 procent. Het belang van deze andere, meer sociale factoren blijkt ook uit tal van andere onderzoeken, zoals beschreven in Lane (1994), Kenny (1999), Brekke en Howarth (2002), Schwartz (2004), Ovaska en Takashima (2006) en Graafland (2007a,b).

BEVORDERT MARKTWERKING MENSELIJK GELUK?

De klassieke doelstellingen van het economische beleid zijn economische groei, volledige werkgelegenheid, redelijke inkomensverdeling, prijsstabiliteit en betalingsbalansevenwicht. Marktwerking wordt vooral verdedigd op grond van de eerste twee doelstellingen. Economisch onderzoek toont aan dat de index van economische vrijheid (als indicator van vrije marktwerking) positief samenhangt met het BNP per capita (Easton en Walker, 1997; Dawson, 1998; De Haan en Sturm, 2000; Sturm en Haan, 2001; Scully, 2002). Economische groei op zijn beurt wordt weer als één van de belangrijkste oorzaken van werkgelegenheidsgroei beschouwd. De invloed van marktwerking op geluk via deze twee doelstellingen is positief: hoewel het effect van een stijging van de welvaart op macro-economisch niveau op het geluk slechts zeer beperkt is (omdat alleen een relatieve stijging van het inkomen het individueel geluk bevordert), is het stimuleren van werkgelegenheid en het voorkomen van werkloosheid volgens het hierboven aangehaalde geluksonderzoek wél van groot belang.

Indien het geluksonderzoek ons geen indicatie zou geven dat marktwerking ook via andere factoren van invloed is op menselijk geluk, zou er

*Een teveel aan marktwerking
schaadt het menselijk geluk*

geen reden zijn om het geluk als richtsnoer van economisch beleid te nemen. Welvaartscreatie en de daaruit resulterende bevordering van werkgelegenheid zouden dan prima als operationele doelstellingen van economisch beleid kunnen

fungeren. Het is echter zeer de vraag of de invloed van marktwerking op de andere sociale factoren die het geluk beïnvloeden neutraal is.

Daarbij is het mijns inziens van belang om onderscheid te maken tussen twee situaties: een markt met (te) weinig concurrentie en een markt met (te) veel concurrentie. Terwijl in de eerste situatie meer marktwerking bijdraagt aan het menselijk geluk, is het waarschijnlijk dat belangrijke schaduwzijden zich zullen manifesteren wanneer de concurrentie op de markt buitengewoon fel wordt.

Dit geldt allereerst de baan zekerheid. Ontslagbescherming stelt grenzen aan de concurrentie tussen insiders en outsiders op de arbeidsmarkt. Te veel bescherming belemmert echter de doorstroming naar andere banen. Daardoor doet men minder ervaring op in het zich bewijzen in een nieuwe omgeving en dat voedt onzekerheid en schaadt het zelfvertrouwen. Ook zal de angst voor ontslag groter zijn, omdat de kans om een nieuwe baan te vinden kleiner is bij een geringe doorstroming op de arbeidsmarkt. Maar ook een gebrek aan voldoende ontslagbescherming voedt gevoelens van angst. Naarmate de persoonlijke verplichtingen — zorg voor het gezin, financiële last van een huis — groter worden, is de zekerheid die een vaste baan biedt voor veel mensen een groot goed. Maar als ontslagbescherming onzeker wordt, verdwijnt ook de zekerheid van een vaste baan. In de plannen van minister Donner kunnen bedrijven ‘om bedrijfseconomische redenen’ na een toetsing door het cwi werknemers zonder vergoeding ontslaan. Als optimalisering van de winst al een bedrijfseconomische reden is, blijft er dus weinig over van de veiligheid die de vaste baan biedt. Deze afbraak zal het geluk doen afnemen, los van de eventuele voor- of nadelige effecten daarvan op de werkgelegenheid (welke overigens volgens economisch onderzoek onduidelijk zijn).

Een zekere balans tussen flexibiliteit en geborgenheid is ook vereist als het gaat om gemeenschapsbanden. De uitwisseling van contacten op de vrije markt bevordert sociale vaardigheden en maakt mensen minder afhankelijk van verstikkende traditionele relaties. Wanneer de concurrentie erg fel is, zullen de relaties op de markt echter wel sterk op calculerend eigen belang zijn gebaseerd. Een hoge mate van flexibiliteit en geografische mobiliteit die een dynamische markt vergt, verzwakt intrinsieke gemeenschapsbanden. Volgens Layard (2003) leidt dit tot een grotere kans op scheiding, wat volgens onderzoek een grote aanslag doet op het menselijk geluk. Ook de sterke prikkel die de markt biedt om te werken — in de vs is het aantal gewerkte uren per persoon beduidend hoger dan in Europa — doet een aanslag op de gemeenschapsbanden in de familie (Bovenberg en Graafland, 2001). De individualisering leidt voor degenen die succesvol zijn — de creatieve klasse (Florida, 2002) — tot een netwerk van plezierige, maar zwakke banden in het verlengde van de persoonlijke activiteiten. Maar dit lijkt niet weggelegd voor de klasse die is aangewezen op de banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

Felle concurrentie schaadt ook de gezondheid, omdat het streven naar maximale prestaties werknemers onder druk zet en daarmee een belangrijke stressfactor is. Bovendien leert de sterk geprivatiseerde gezondheids- en verzekeringsmarkt in de VS dat mensen eerder grote risico's met hun gezondheid (moeten) nemen als collectieve voorzieningen afwezig zijn.

Te weinig concurrentie bergt evenwel het gevaar in zich van misbruik. Dit geldt ook voor de kwaliteit van de aangeboden gezondheidszorg. Het is moeilijk te bepalen welke mate van concurrentie in de gezondheidszorg optimaal is. Dit hangt onder andere af van de intensiteit waarmee professionele standaarden in de gezondheidszorg worden gedragen door niet-commerciële motieven (het belang van de patiënten), alsook van de mate waarin concurrentiebeleid werkelijk het gedrag van de artsen in een goede richting kan sturen. Waar het beleid is gestoeld op wantrouwen in artsen, en concurrentiebeleid wordt ingezet om de vrijheid en daarmee ook de verantwoordelijkheid van artsen in te perken, zal de nog aanwezige intrinsieke motivatie van artsen worden uitgehold en zullen zij geprikkeld worden hun positie, met mogelijk veel potentiële economische macht, aan te wenden voor eigen belang. Of per saldo de kwaliteit van de gezondheidszorg hiermee is gediend, is voor mij een vraag.

Marktwerking is ook van invloed op vertrouwen en de moraal. Concurrentie is noodzakelijk voor een goed functioneren van het reputatiemechanisme en dit komt de deugd van de prudentie en daarmee het verantwoordelijkheidsbesef ten goede. Indien bedrijven onder zeer felle concurrentie moeten werken, kan dit evenwel omslaan in het tegendeel. Elk kostenvoordeel dient dan te worden aangegrepen om de concurrentiepositie te versterken. Dit vergroot de verleiding om tot oneigenlijke praktijken over te gaan. Er ontstaat derhalve een druk op de integriteit (Shleifer, 2004), wat zijn weerslag zal hebben op het onderling vertrouwen. Deugden als trouw en loyaliteit lijden onder veelvuldige schaalvergroting en reorganisaties omwille van vergroting van efficiëntie (Sennett, 2000). Ook binnen organisaties zet te sterke concurrentie het vertrouwen op anderen op de proef. Je kunt de concurrentieslag winnen door beter te presteren, maar ook door de reputatie van je collega's te beschadigen. De wereld is helaas vaak niet zo transparant dat dit soort oneigenlijke concurrentiepraktijken kunnen worden uitgesloten. Als het concurrentieprincipe in alle onderdelen van de economie dominant wordt, zullen er voorts *spillover*-effecten optreden daarbuiten. Dit kan wellicht mede een verklaring zijn waarom het onderling vertrouwen in landen als de VS en Engeland zo'n sterke daling heeft vertoond in de afgelopen decennia. Relaties worden instrumenten, en er is minder reden tot vertrouwen dat mensen zullen helpen (in de eigenlijke zin van het woord, namelijk uit solidariteit en niet uit berekendheid). Dit drukt zich bijvoorbeeld uit in het Yankelovitch rapport: de grote meerderheid van de jongeren in de VS gelooft dat zij zelf eruit moet halen wat erin zit, omdat niemand haar iets zal gunnen (Klein, 2002: 305). Wel laten Berggren en Jordahl (2006) zien dat de kwaliteit van de bescherming van eigendomsrechten — die aan de basis ligt van een goed functionerende markt — het vertrou-

wen van mensen doet toenemen. Maar de kwaliteit van de bescherming van eigendomsrechten hangt niet noodzakelijk samen met de mate van vrije-marktwerking. In de Scandinavische landen is de zogenoemde *Rule of Law index* bijvoorbeeld hoger dan in de VS (Graafland, 2007b). Hoe belangrijk een betrouwbare overheid die de vrijheid van mensen beschermt is voor het menselijk geluk, blijkt overigens rechtstreeks uit Tabel 1.

Tot slot: wat doet marktwerking met het afhankelijkheidsbesef van een hoger wezen? Dat is moeilijk te bepalen. Toch treft het verschil tussen Amerika en Europa. In Amerika lijken mensen ontvankelijker te zijn voor het geloof. Dit geloof en het gevoel van afhankelijkheid van God zou wel eens de keerzijde kunnen zijn van het gebrek aan geloof in de hulp van anderen. Waar mensen in een sterke concurrentiestrijd staan met anderen en daarin vooral op zichzelf zijn aangewezen, is de behoefte aan de steun van een almachtig wezen groter. In een verzorgingsstaat waarin het leven relatief zeker is, wordt het afhankelijkheidsbesef veel minder gevoeld.

GELUK ALS RICHTSNOER VAN ECONOMISCH BELEID

Bovengaan de analyse indiceert dat marktwerking niet alleen via welvaarts- en werkgelegenheidscreatie van invloed is op geluk. Zowel het ontbreken als het overmatig aanwezig zijn van concurrentie schaadt het menselijk geluk ook via andere factoren, zoals gevoelens van onzekerheid, kwaliteit van gezondheid, gemeenschap, onderling vertrouwen en moraal. De boodschap dat een uitbundige welvaartsstaat met veel overheidsbescherming mensen belemmert om zelfvertrouwen op te bouwen en verantwoordelijkheid te nemen, is inmiddels bij de meeste politieke partijen in Nederland doorgedrongen. Maar op de weg naar meer marktwerking is het ook van belang te realiseren dat er substantiële indirecte negatieve effecten kunnen uitgaan van te sterke concurrentie op geluk via andere factoren dan vervat in de klassieke doelstellingen van economisch beleid. Dit maakt het begrijpelijk waarom economen als Layard een pleidooi voeren om bij de bepaling van het economisch beleid ook de effecten op menselijk geluk mee te nemen. Dit kan belangrijke implicaties hebben.¹ Layard is een utilist en huldigt het standpunt dat mensen het gelukkigst zijn in een goede samenleving. Het bevorderen van het geluk van mensen dient dan ook het richtsnoer te zijn voor economisch beleid en de discussie over meer of minder marktwerking.

Het menselijk geluk als doelstelling van economisch beleid kan evenwel ook verdedigd worden op grond van andere ethische theorieën dan het utilisme. Het goede leven is bijvoorbeeld ook de leidraad in de deugden-ethiek. Volgens Aristoteles is het doel van het menselijk leven welzijn of

geluk: ‘*Dat kiezen we altijd omwille van zichzelf en nooit omwille van iets anders... Geluk is dus duidelijk iets volkomens dat op zichzelf volstaat: het is het doel van ons handelen*’ (Ethica Nicomachea: 1097b20). Volgens Aristoteles is een mens gelukkig als hij activiteiten van de ziel ontplooit die voortreffelijkheid weerspiegelen. Dit is het aanknopingspunt met pogingen om het realiseren van interne goederen als toets voor marktwerking te hanteren². Het concept van interne goederen is een belangrijk onderdeel van de deugdenethiek van MacIntyre (1985), die stelt dat mensen alleen het goede leven kunnen realiseren als zij streven naar de interne goederen van de praktijk waarbinnen zij werken.³

Economen, zoals bijvoorbeeld Lans Bovenberg, zijn evenwel terughoudend om bevordering van menselijk geluk tot doelstelling van economisch beleid te verheffen.⁴ De taak van de overheid is niet het creëren van de hemel. Ook in het beleidscircuit moet men erg wennen aan geluk als beleidsdoelstelling. Zo betoogde SER-voorzitter Rinnooy Kan onlangs op een conferentie in Wassenaar dat maatschappelijke welvaart — rekening houdend met externe effecten en niet-reproduceerbare goederen zoals natuur en duurzaamheid, en met de ontwikkelingsmogelijkheden van mensen elders en van toekomstige generaties — wel leidraad voor ons handelen zou moeten zijn. Maar hij had aarzelingen om nog een stap verder te gaan naar geluk als richtsnoer, omdat veel factoren, waaronder sterk persoonsgebonden, de mate van geluk bepalen.

Hoewel het bevorderen van geluk primair een taak is voor andere instituties, sluit dat een rol van de overheid niet uit

Hier kan men echter tegenin brengen dat de opkomst en verdere ontwikkeling van geluksonderzoek

juist een bron van objectiverende informatie biedt, die zichtbaar maakt welke gemene deler ten grondslag ligt aan de geluksbeleving van mensen en op welke wijze economische factoren deze beïnvloeden. Hoewel ik de mening van Lans Bovenberg en Rinnooy Kan deel dat het geluk meer van niet-economische dan van economische factoren afhangt, en dat het bevorderen van geluk primair een taak is voor andere instituties, sluit dat een rol van de overheid niet uit. Omdat de vormgeving van de markt door het economisch beleid ook via niet-economische factoren het geluk beïnvloedt, is de overheid mede verantwoordelijk. Overigens stellen Bovenberg en Rinnooy Kan dit ook zelf min of meer: goed economisch beleid kan oorzaken van ongeluk helpen wegnemen. Dit impliceert toch een link tussen economisch beleid en geluk, en getuigt van het besef dat het economisch beleid zich daarvan rekenschap moet geven.

Noten

- 1 Om een voorbeeld te noemen: geluksonderzoek impliceert niet een lage maar juist een hoge belastingvoet. Brekke en Howarth (2002) leiden af dat een consumptiebelasting van 50% of een inkomstenbelasting van 33% optimaal is vanwege het negatieve externe effect van een stijging van het inkomen op de uitholling van geluk van anderen. Layard (2003) noemt een optimale belastingvoet van 60%, waarbij hij naast

- bovengenoemd effect ook rekening houdt met het geluksverminderend effect van gewoontevorming.
- 2 Zie ook de bijdrage van Claassen in deze bundel.
- 3 Voor een toepassing van de theorie van MacIntyre op de praktijk van cosmetische chirurgen, zie hoofdstuk 15 in Graafland (2007a).
- 4 Zo stelt Lans Bovenberg in zijn bespreking van *Het oog van de naald* in deze uitgave.

Referenties

- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Berggren, N. en H. Jordahl (2006) 'Free to trust: Economic freedom and social capital', *Kyklos*, 59 (2), 141-69.
- Bovenberg, A.L. en J.J. Graafland (2001) 'Externe effecten van betaalde en onbetaalde arbeid', *Christen Democratische Verkenningen*, 10, 11-18.
- Brekke, K.A. en R.B. Howarth (2002) *Status, growth and the environment; Goods as symbols in applied welfare economics*, Edward Elgar: Cheltenham.
- Dawson, J.W. (1998) 'Institutions, investment, and growth: New cross-country and panel data evidence', *Economic Inquiry*, xxxvi, 603-19.
- Easterlin, R. (1974) 'Does economic growth improve the human lot?', in P. David en M. Reder (red.) *Nations and households in economic growth: Essays in honor of Moses Abramowitz*, New York: Academic Press, 89-125.
- Easton, Steven T. en Michael A. Walker (1997) 'Income, growth, and economic freedom', *American Economic Review*, 87, 2 (May), 328-32
- Florida, R. (2002) *The rise of the creative class. And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*, New York: Basic Books.
- Graafland, J.J. (2007a) *Economics, ethics and the market: Introduction and applications*, London: Routledge.
- Graafland, J.J. (2007b) *Het oog van de naald. Over de markt, geluk en solidariteit*, Kampen: Ten Have.
- Haan, J. de en J.E. Sturm (2000) 'On the relationship between economic freedom and economic growth', *European Journal of Political Economy*, 16, 215-41.
- Kenny, C. (1999) 'Does growth cause happiness, or does happiness cause growth?', *Kyklos*, 52, 3-26.
- Klein, N. (2002) *No logo*, Rotterdam: Lemniscaat.
- Lane, R. (1994) 'The road not taken: Friendship, consumerism and happiness', *Critical Review*, 8, 521-554.
- Layard, R. (2003) 'Happiness – Has social science a clue?', Lionel Robbins Memorial Lectures 2002/3, Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science, London.
- MacIntyre, A. (1985) *After virtue. A study in moral theory*, London: Duckworth.
- Ovaska, Tomi en Ryo Takashima (2006) 'Economic policy and the level of self-perceived well-being: An international comparison', *Journal of Socio-Economics*, 35, 308-25.
- Schwartz, B. (2004) *The paradox of choice*, New York: HarperCollins Publishers Inc.
- Scully, G.W. (2002) 'Economic freedom, government policy and the trade-off between equity and economic growth', *Public Choice*, 113, 77-96.
- Sennett, R. (2000) *De flexibele mens*, Amsterdam: Byblos.
- Shleifer, A. (2004) 'Does competition destroy ethical behavior?', mimeo 12 January 2004, Harvard University.
- Sturm, J.E. en J. de Haan (2001) 'How robust is the relationship between economic freedom and economic growth?', *Applied Economics*, 33, 839-844.